

Розділ III. ВІЙСЬКОВІ РОЗВІДКИ

УДК 355.405.7 (477)(09)

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1914–1917)

В статті на основі архівних матеріалів розглянуто цензурну політику російського самодержавства щодо «українського питання» у роки Першої світової війни, з'ясовано роль органів військової цензури в її реалізації.

Ключові слова: цензура, військова цензура, «українське питання», Перша світова війна.

В статье на основе архивных материалов рассматривается цензурная политика российского самодержавия по отношению к «украинскому вопросу» во время Первой мировой войны, определена роль военно-цензурных органов в её реализации.

Ключевые слова: цензура, военная цензура, «украинский вопрос», Первая мировая война.

In the article on the base of archive materials censorship policy of «ukrainian question» in the Russian empire during the First world war are opened, and role military-censorship organ in its realization are showed.

Key words: censorship, military-censorship, “ukrainian question”, First world war.

«Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – одна з найважливіших проблем, що активно досліджується у сучасній українській і російській історіографії. Попри загальну зацікавленість дослідників цією проблематикою, в історіографії відсутній єдиний погляд на сутність «українського питання». Так, дореволюційна й подекуди сучасна російська історіографія пов'язує виникнення останнього в імперії Романових з намаганнями австрійських та польських панівних кіл, використовуючи як свою зброю національно свідомих українців, реалізувати свої вузько імперські чи вузько політичні устремління, прагнучи, як вважають дослідники, таким способом «розколоти єдине тіло великої російської нації». Й тому, на думку сучасного російського дослідника О.Міллера, антиукраїнська цензурна політика царизму вимальовується як захист державної цілісності імперії Романових¹. Українська ж історіографія послідовно доводить думку про те, що вітчизняні національно-

культурні та громадсько-політичні діячі середини XIX – початку XX ст. зосередилися на поширенні національної мови і, незважаючи на антиукраїнські імперські цензурні й інші заборони, намагалися виконувати поставлені завдання, що мали сприяти самовизначенню нації².

Дослідження діяльності цензурних органів російського самодержавства – актуальна наукова проблема, котра дає змогу проаналізувати його політику щодо «українського питання» в імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідженню цензурної політики царизму щодо останнього в зазначений період присвячено дослідження таких вчених, як О.Міллер, І.Міхутіна, В.Савчинський, О.Ресент, Н.Щербак³ та ін. Однак залишається практично недослідженою аспект відповідна політика у Російській імперії щодо «українського питання» в роки Першої світової війни та роль новоутворених органів військової цензури в її реалізації. У розкритті зазначеного аспекту цієї політики самодержавства й полягає мета даної статті.

Внаслідок революції 1905 р. в імперії Романових скасовувалися цензурні обмеження щодо україномовної преси. Поряд з цим на основі «Тимчасових правил про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р. було відмінено попередню цензуру, що в свою чергу вплинуло на механізми роботи відповідних органів країни⁴.

Початок Першої світової війни і вступ у неї Російської імперії обумовили зміни в її національній політиці щодо своїх окраїн, а запровадження у зв'язку з воєнним часом надзвичайного військово-цензурного законодавства дало змогу самодержавству знову вдаватися до переслідувань україномовних видань, використовуючи при цьому механізми та апарат створеного з початком війни відповідного інституту.

Військову цензуру в Російській імперії було введено у дію імператорським указом від 20 липня 1914 р. Її правова регламентація здійснювалася на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Головним завданням останньої указ визначав – «...запобігати завчасному оприлюдненню планів військової мобілізації, оголошенню і поширенню в періодичних виданнях, поштово-телеграфними зв'язком, під час публічних виступів інформації, котра може зашкодити воєнним інтересам держави». Вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою й, якщо їхній зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то щодо них її органи вживали відповідні санкції⁵.

Згідно з «Тимчасовим положенням...», військова цензура встановлювалася у повному обсязі або частково. У першому випадку вона запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або було оголошено відповідний стан, відомчо підпорядковуючись штабу головнокомандуючого арміями фронту. Згідно із зазначеним нормативно-правовим документом, функціональні обов'язки останньої передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публіч-

них виступів і лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції⁶.

Часткова військова цензура вводилася на решті території Російської імперії й також передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції та тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення її функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на відповідні органи при штабах військових округів і цензорів на місцях⁷. На території України, що до початку Першої світової війни перебувала у складі Російської імперії, військовою цензурою у повному обсязі було запроваджено у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Таврійській губерніях, деяких повітах Чернігівської й Полтавської⁸.

Отже, в українських губерніях Російської імперії поєднувалися два типи військової цензури, що певною мірою визначало її особливість.

Зі вступом Російської імперії у Першу світову війну багато тодішніх вітчизняних громадсько-політичних та культурних діячів передбачали зміни в цензурній політиці уряду щодо «українського питання», початок репресій проти відповідних культурних організацій, книговидавання. Так, відомий громадсько-політичний діяч Є.Чикаленко зазначав у своєму щоденнику, що війна принесе російським газетам величезні тиражі й прибутки, а українські ж, навпаки, будуть закриті або занепадуть, через побоювання жителів прикордонних губерній імперії читати подібну пресу⁹. Історик і громадсько-політичний діяч Д.Дорошенко також зазначав, що розпочнуться переслідування «малорусского наречия»¹⁰.

Як показала тогочасна дійсність, зміни в політичному курсі російської імперської влади не заставили себе чекати. Відразу ж із початком Великої війни вона позакривала українські видання, відповідні організації у Росії, в тому числі й катеринославську «Просвіту». Деякі українські клуби у Києві, Полтаві, Москві, Петербурзі врятувалися лише завдяки тому, що віддали свої приміщення під шпиталі для поранених військових. Найактивніших українських діячів – редактора «Української хати» П.Богацького, відомого історика, професора М.Грушевського, який покинув Львів після початку війни і повернувся до Східної України, було вислано на схід, як політично неблагонадійних¹¹. У своєму нарисі «Новий період історії України» останній зазначав: «Зараз з початком війни припинено всі політичні українські видання. Поарештовано і вислано також без основних «підозрінь» цілий ряд українських діячів. Київська цензура, з давніми ворогами українства на чолі, користуючи з того, що дозвіл на всякі видання перейшов до рук воєнних, проголосила, що на українські видання даватиметься дозвіл, тільки як вони друкуватимуться общеруським правописом»¹².

Юридичним підґрунтям для антиукраїнської репресивної політики були «Положення про воєнний стан» та «Положення про надзвичайну охорону», котрі надавали право губернатору видавати обов'язкові постанови спрямовані на попередження порушень суспільного порядку й державної безпеки, встановлювати покарання і санкції за останні, забороняти всілякі народні, громадські

та приватні збори, а також окремим особам перебувати у місцях, оголошених на воєнному стані або стані посиленої охорони. Виходячи із статей цих нормативно-правових актів губернатор міг також закрити на час дії воєнного або надзвичайного станів місцеві періодичні видання¹³. В умовах Першої світової війни контроль за виконанням губернаторських постанов щодо періодичної преси й іншої друкованої продукції покладався на військово-цензурні органи. Так, на основі окремих постанов було закрито україномовне періодичне видання «Основа», яке видавалося в Одесі, та заборонено ряд друкованих неперіодичних видань, котрі порушували у своєму змісті проблему національно-культурної окремішності (наприклад видана в Полтаві книжечка «Чому наша земля зветься Україною»)¹⁴.

З архівних фондів жандармських управлінь також відомо, що всі магазини, які спеціалізувалися на торгівлі україномовною літературою на час дії воєнного стану були закриті. Зокрема у Києві таких магазинів було три: книгарня видавництва «Літературно-наукового вісника», «Товариства «Час» у Києве», книжкова лавка журналу «Киевская старина»¹⁵. Окрім цього, як зазначав М.Грушевський: «Для сильнішого враження розпочато процеси проти різних авторів зовсім невинних речей, і так припинено зовсім усяку літературну й видавничу роботу в Києві. Редактори, видавці, автори пробували перенести її куди-небудь поза межі досягання київської адміністрації і київських цензорів, але скрізь їх стрічали коли не повні й абсолютні заборони відразу, то різні несподіванки, такі, наприклад, як одеське жадання, щоб до цензури присилались на розгляд рукописи в трьох копіях, інакше видання конфісковувалося й друкарня закривалася по першій номері. Штуки ці були ще шкідливіші, ніж одверта заборона наперед, бо через них люди даремно гаяли час, сили, засоби, манячися надією налагодити видання, і пізня руйна цієї надії тим гірше дезорганізовувала роботу»¹⁶.

Паралельно з цивільною владою цензурні та адміністративні обмеження щодо українського книговидання й преси вживалися зі сторони військового командування.

Як свідчать архівні матеріали, особливо жорсткою щодо українського книговидання була військово-цензурна політика командування Київського військового округу на театрі воєнних дій (Далі – КВО). Так, у березні 1915 р. штаб останнього своїм розпорядженням вимагав від редакцій газет, котрі виходили на території, де був оголошений воєнний стан, видавати україномовні періодичні видання виключно за російською абеткою, натомість неперіодичні видання ще дозволялося друкувати українською¹⁷. Подібні розпорядження поширив на підвладній йому території також Одеський військовий округ.

Про нові військово-цензурні умови, що склалися на території українських губерній Російської імперії в результаті таких розпоряджень, згадував у своєму щоденнику Є.Чикаленко: «... В Києві під час війни через цензурні умови не можна було нічого і ніяк видавати по-українському, так само і в Одесі і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок»¹⁸. Така ситуація була пов'язана з тим, що в останньому місті

діяла лише часткова військова цензура та не було встановлено воєнного чи надзвичайного стану, тому влада не мала жодних юридичних зачіпок, за допомогою котрих би могла обмежувати країномовні видання.

Наступним кроком у посиленні цензурних переслідувань вітчизняних видань, що виходили на території українських губерній Російської імперії, було розпорядження військово-цензурного відділу – штабу головнокомандувача Південно-Західним фронтом – у грудні 1916 р. про друк усіх країномовних видань за російською абеткою: «Во исполнение Высочайшего указа от 18/30 мая 1876 г. допускать к печатанию периодические и непериодические издания на малорусском наречии лишь общепринятым русским языком, а не особім «украинским» правописанием»¹⁹.

Дане розпорядження викликає сумніви в своїй легітимності, оскільки воно, по-перше, спиралося на неіснуючий вже на той час нормативно-правовий акт, а, по-друге, не відповідало завданням військової цензури, які були прописані у відповідних нормативно-правових актах.

Однак, попри свою юридичну сумнівність, це розпорядження з неабияким ентузіазмом почало втілюватися в життя. На його основі штаб Київського військового округу на театрі воєнних дій своїм розпорядженням зобов'язав усіх власників друкарень подавати до попередньої військової цензури всі країномовні рукописи й статті; місцевим відповідним органам наказувалося під час видачі дозволу на опублікування того чи іншого рукопису чи статті брати з видавця розписку про те, що останній зобов'язується видати їх тільки за російською абеткою²⁰.

Таким чином, в умовах воєнного часу самодержавна влада, використовуючи надзвичайні повноваження, що надавалися військовому та цивільному керівництву держави у період війни, продовжувала антиукраїнську урядову політику, спрямовану на заборону вітчизняного книговидавництва, діяльності українських національно-культурницьких організацій. Створені з початком Першої світової війни військово-цензурні органи стали одним із засобів для реалізації імперської антиукраїнської політики. Лише Лютнева революція у Російській імперії та початок національно-демократичної революції в Україні привели до втрати фактичної чинності згаданих вище розпоряджень.

¹ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.20–21.

² Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 188 с.; Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Колективна монографія в трьох частинах. Ч.1. – К., 1999. – 208 с.; Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С.58–64.

³ Миллер А. Указ. соч. – 260.; Михутина И. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. – Москва, 2003. – 288 с.; Нариси з історії українського національного руху...; Савчинський В. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск 15. – К., 2008. – С.148–152; Ресент О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939).

Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посібник. – К. : Школа, 2004. – 544с.;
Щербак Н. Вказ. праця.

⁴ *Щербак Н.* Вказ. праця. – С.60.

⁵ Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.864. – Спр.296. – Арк.165.

⁶ Там само. – Арк.166–167.

⁷ Там само. – Арк.167–168.

⁸ ЦДІАК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.4.

⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. – Т.1: (1907–1917). – К., 2004 – С.331.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання. – К., 2007. – С.22.

¹¹ *Реснт О., Коляда І.* Вказ. праця. – С.38.

¹² *Грушевський М.* Новий період історії України за роки від 1914 – до 1919. – К., 1992. – С.4.

¹³ Полный свод законов Российской империи. В 2-х книгах. – Книга 2. – Т.VIII–XVI. – СПб., 1911. – С.706.

¹⁴ ЦДІАК – Ф. 1680. – Оп.1. – Спр.356. – Арк. 44, 50.

¹⁵ Державний архів Києва. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.105.

¹⁶ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.4.

¹⁷ ЦДІАК – Ф.1262. – Оп.1 – Спр.263. – Арк.30.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Вказ. праця. – С.361.

¹⁹ ЦДІАК. – Ф.1680. – Оп. 1. – Спр.346. – Арк.68.

²⁰ Там само. – Арк.76.